

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

**УЧИЛИЩНА РЕФОРМА ТА ПЕРШІ УЧИЛИЩА
В ХАРКІВСЬКОМУ НАМІСНИЦТВІ
(СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ) У 1788–1798 рр.**

Питання виникнення та функціонування закладів світської освіти залишається одним із найістотніших щодо початків сучасного типу життя. Для української історіографії дуже важливу роль відіграють початки Харківського університету¹. Наскільки підготованим (чи зовсім непідготованим) був ґрунт, на якому виникла ініціатива світського навчального закладу, котрим став Харківський університет? Наскільки попередній освітній досвід є важливим для характеристики постання першої вищої світської школи, а отже, виникнення націоналізму, наукових товариств, світської періодики і, зрештою, формування громадянського суспільства?

Основа для виникнення великого світського закладу відома. У Харкові з 1727 р. існувала потужна освітня установа – Харківський колегіум. Незважаючи на його схоластичну складову, практично всі секуляризаційні освітні спроби, включно з Харківським університетом, пов’язуються саме з цим закладом. Не менш вагомою рисою Харкова була наявність світських навчальних закладів – як низки приватних, так і “казенного” училища (“додаткових класів”, з 1768 р.). Заклади світської освіти в місті не тільки були базою для створення університету, а й визначили багато в чому роль Харкова та його подальше значення.

Училищна реформа в Російській імперії кінця 80-х років XVIII ст., зокрема на підімперських українських землях, – утворення нових навчальних закладів та їх функціонування – була потужним секуляризаційним кроком та виявом засад Просвітництва з багатьма суперечностями, а подекуди й невдачами. Вивчення особливостей цієї реформи дуже на часі.

Історіографічна складова нашого дослідження досить важлива, вона відображує ставлення до освіти на означеному просторі загалом. Головні народні училища від часу створення склали “історичну записку”, тобто один з учителів мав вести хронологічний опис подій. Завдання написати історичне “показание” про головне та повітові училища давав візитатор училищ Слобідсько-Української губернії професор Ілля Тимківський директору училищ Федорові Кудрицькому ще 1803 р.². Маємо здогад, що дещо пізніше

¹ *Кравченко В.* Університет для України // *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 87–132.

² Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 2.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

і було написано “Записную книгу о народных училищах”, де викладено події 1790–1806 рр.³. Перший повніший нарис з історії училищ у Харкові написано вже в 1818–1819 рр., головна увага зосереджена тут, щоправда, на харківських “казенних класах” – основному світському навчальному закладі в Харкові з 1768 по 1798 р.⁴. “Просвітницький позитив” (зазначення позитивної ролі відкриття навчальних закладів, але без передісторій та деталей) характерний для описів Харкова та губернії аж до 60-х років XIX ст.⁵.

Однак у 1860-ті рр. й надалі риторика характеристик змінюється. Першим дуже помітним істориком освіти в Харкові був письменник Григорій Данилевський. Історії навчальних закладів він присвятив окрему велику статтю про харківські народні школи 1732–1865 рр.⁶. За влучною характеристикою Михайла Гнопа, “на ній відобразились «аматорство» та дух письменника-белетриста”⁷. Данилевському були приступні великі джерельні матеріали і навіть спогади діячів, однак його те мало обходило. Найголовніше завдання для автора – показати неперервність процесу освіти, ідеалізувати стару школу і скритикувати ту, що постала внаслідок реформ початку XIX ст.; виникненню світської освітньої системи загалом він не приділяє уваги, його дані опосередковані, однак цікаві. Ретельно розглянути освітній процес за Данилевським не є можливим.

Першою великою і детальною роботою щодо початків провінційних світських закладів освіти була стаття історика Олександра Твердохлібова про охтирське училище⁸, базована на архівному матеріалі. Провідний історик Слобідської України Дмитро Багалій приділяє історії освіти чимало уваги, насамперед він поширює думку про громадську ініціативу щодо відкриття освітніх установ. Низка публікацій – основні роботи Дмитра Багалія з історії міста Харкова та Харківського університету – дають доволі багатий матеріал з історії освіти⁹, проте не висвітлюють певних негативних процесів та не

³ Описание дел архива Министерства народного просвещения / Под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 195.

⁴ Рукописний відділ Харківської центральної наукової бібліотеки. – Шифр 458/с. – О училищах в Харькове.

⁵ *Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.* О Харькове и уездных городах Харьковской губернии // *Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.* Зібрання творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – С. 62–63 (стаття 1838 р.); *Кованько С.* Описание Харьковской губернии. – Харьков, 1857. – С. 51.

⁶ Ця стаття ввійшла у відому збірку Григорія Данилевського: *Данилевский Г. П.* Харьковские народные школы (с 1732 по 1865) // *Данилевский Г. П.* Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 285–403.

⁷ *Гніп М.* Початкова освіта на Слобожанщині першої половини XIX ст. (до 1837 р.) // Збірник науково-дослідчої катедри української культури. – Харків, 1930. – Т. 10. – С. 138.

⁸ *Твердохлебов А. Д.* Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890-е гг.) // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С. 263–319.

⁹ *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Харьков, 1905. – Т. 1. – С. 426–432; *Багалей Д.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Харьков, 1898. – Т. 1: 1802–1815. – С. 41–46.

показують особливостей освітньої реформи поза губернським центром. Окремі важливі дані, особливо щодо Харківського народного головного училища, подав Володимир Савва¹⁰.

На жаль, треба визнати, що місцеві дослідники освіти (можливо, за винятком Дмитра Багалія) далекі від порівнянь та висновків, чого не скажеш про дослідників історії освіти сусідньої з Харківською Чернігівської губернії, де Олексій Андріяшев та Михайло Сухомлинов створили досить повний та яскравий образ історії освітніх установ¹¹. Пізніші дослідження теж не зосереджуються на “дрібних проблемах”; один із найкращих дослідників історії місцевої освіти Микола Гніп узагалі прагне почати історію “початкової освіти” світської школи з реформи 1804 р.¹²

Неувага до ранньої світської школи може бути зрозумілою з огляду на існування потужніших навчальних закладів (колегіуму (семінарії) та пізніше університету), слабкість і невеликий масштаб тих “училищ” та “класів”. Але значущість цих установ незаперечна: вони давали основу для майбутнього університету, існування цих закладів поза губернським центром часто було єдиною альтернативою домашній дяківській освіті.

Слід відзначити і наявність джерельного матеріалу. Насамперед це збережені архівні фонди Харківського головного народного училища та Ізюмського повітового училища¹³, значна частина документації міститься у фондах Харківського намісницького правління, слобідсько-українського губернатора¹⁴. Найповніші спогади про “училище в Харкові” залишив губернський архітектор Василь Ярославський, який навчався в казенному училищі в 90-х роках XVIII ст. і тому мав непогану “педагогічну практику”¹⁵. Але водночас треба визнати певну уривчастість, погану збереженість джерельного матеріалу, на що ще на початку 90-х років XIX ст. нарікав Олександр Твердохлібов¹⁶. Проте навіть за такої уривчастості відтворити історію училищної реформи від відкриття училищ 1789 р. до заснування Харківського імператорського університету, що дало початок новим освітнім реформам, є можливим.

Однією з основних особливостей секуляризаційних освітніх процесів на українських землях у складі Російської імперії у XVIII ст. була наявність

¹⁰ Савва В. К истории харьковских училищ // Савва В. Из слободско-украинской старины конца XVIII в. (заметки и материалы). – Нежин, 1906. – С. 21–28.

¹¹ Андріяшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865; Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Т. 121. – С. 1–94.

¹² Гніп М. Початкова освіта на Слобожанщині... – С. 137.

¹³ ДАХО. – Ф. 267: Харківське головне народне училище; Ф. 761: Ізюмське повітове училище.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 1709: Харківське намісницьке правління; Ф. 1958: Слобідсько-Українська губернська канцелярія; ДАХО. – Ф. 3: слобідсько-український (харківський) губернатор.

¹⁵ Ярославский В. И. Записки // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – № 9. – С. 109–152.

¹⁶ Твердохлебов А. Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 264.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

системи “колегіумської освіти”, затвердженої на найвищому рівні Духовним регламентом 1722 р. Початки світської освіти збіглися зі знищенням чи трансформацією старих освітніх форм. Територія слобідських полків, а потому Слобідсько-Української губернії та Харківського намісництва була безпосередньо залучена до тих процесів, загальноімперські реформи уніфікації та модернізації безпосередньо стосувались і освіти на цих землях, тим більше, що в Харкові існував вагомий схоластичний заклад – Харківський колегіум, а багато церков, “шкіл”, поміщицьких маєтків були відкриті для мандрованих учителів¹⁷ (чи не найяскравішим прикладом такого вчителя є філософ Григорій Сковорода). Наявність такої схоластичної православної традиції (позначеної також католицькими, єзуїтськими впливами) та своєрідність імперських новацій на місцевому ґрунті становлять одну з найважливіших рис освіти на цих землях аж до середини ХІХ ст.

Початки великої “катерининської” училищної реформи сягають 1782 р. Вважається, що нагальна потреба закладів для світської освіти почала реалізовуватися після зустрічі імператриці Катерини ІІ з австрійським імператором Йозефом І за основу для Російської імперії було взято австрійську модель. Але брак освітнянських кадрів та проблеми місцевого рівня відклали реалізацію училищної реформи на кілька років, на українських землях під владою імперії реформа почала реалізовуватися лише у 1788–1789 рр.¹⁸. Коротко можна визначити й основні засади цієї реформи. У губернському центрі створювалося Головне народне училище (чотирикласне) на чолі з директором, незрідка цей директор був керівником усіх новостворених училищ. Поряд із цим, у повітових містах створювалися малі народні училища (двокласні й початкові), керівництво над ними мав “смотритель”, якого призначали з середовища місцевого чиновництва чи громади. Курс наук у Головному училищі передбачав уже наявні основи знань іноземних мов, граматики, математичних наук, історії та географії. Початкові повітові чи малі училища навчали писати й читати та подекуди закладали основи інших знань. Навчання було у своїй основі світським.

Характеристика цієї першої світської освітньої реформи різна – від позитивної до критичної¹⁹. Однак у цьому разі слід розуміти сам концепт Просвітництва та освіти, яка постає як засіб контролю й дисциплінування, подолання схоластичних практик та великий прорив у раціоналізації суспіль-

¹⁷ Найвідомішою оповіддю про “мандрівного вчителя” є оповідь спійманого через відсутність паспорта Кузьми Порадіна в Огульцях Валківського повіту 1787 р. (Див.: Мандрованные дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь. – 1885. – С. 661–668). Цікаво, що народжений на сході Слобідських полків, у містечку Калитві, Порадін мандрував і був дяком та вчителем саме на території “слобід”.

¹⁸ Загальні зауваження щодо перебігу реформи в імперії див.: Толстой Д. А. Городские училища в царствование императрицы Екатерины II // Сборник отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук. – СПб., 1886. – Т. ХІІ. – № 2. – С. 1–214; [Рождественский С.] Материалы для истории учебных реформ в России. – СПб., 1910; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1912. – Т. 1.

¹⁹ Довнар-Запольский М. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. – М., 1906. – С. 45–47.

них взаємин²⁰. Реалізація цих настанов мала як місцеві особливості, так і неоднозначні наслідки.

Проведення реформи на всьому терені імперії було ускладненим через величезну територію та істотні регіональні відмінності, наявність різномовного населення, яке в багатьох випадках доводилося толерувати. Для підготування вчительського складу в Петербурзі було відкрито вчительську семінарію, куди почали рекрутувати учнів із численних духовних навчальних закладів. Перші училища вже з 1786 р. почали відкривати в Петербурзі й губернії та центральних російських намісництвах²¹. Але тільки 3 листопада 1788 рр. вийшов “височайший указ” про дозвіл відкривати училища в інших частинах імперії (можна сказати – в намісництвах із перевагою нетитульного імперського населення)²².

Реформа мала ще одну проблему – наявність в окремих центрах світських навчальних закладів, заснованих ще в середині XVIII ст. Зокрема, в Казані ще з 1758 р. існувала світська гімназія за підтримки Московського імператорського університету²³. У Харкові, як уже було зазначено, з 1768 р. існували “прибавочные классы”, перетворені протягом 1770-х рр. на “казенне училище”. Ці заклади мали власне фінансування й досить непоганий учительський склад. Слід було визначити, що з ними робити. Якщо стосовно Казанської гімназії можна спостерігати певні заходи з усунення, навіть практичне скасування її з 1788 р.²⁴, то “Харківське казенне училище”, вочевидь,

²⁰ Див. про дискусійність самого концепту Просвітництва на українських землях: *Склокін В.* Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська академія. – 2015. – Вип. 12. – С. 146–159.

²¹ До цього переліку ввійшли, крім Московської та Санкт-Петербурзької, Новгородська, Тверська, Псковська, Рязанська, Смоленська, Тульська, Калужська, Владимирська, Орловська, Костромська, Архангельська, Олонецька, Нижегородська, Пензенська, Симбірська, Казанська, Вятська, Пермська, Саратовська, Тамбовська, Ярославська, Вологодська, Курська, Воронежська губернії. Найкраще дослідження про російський провінційний перебіг реформи: *Артамонова Л. М.* Общество, власть и просвещение в русской провинции XVIII – начала XIX вв. (юго-восточные губернии Европейской России). – Самара, 2001.

²² Це були Виборзька, Ревельська, Ризька, Полоцька, Могильовська, Новгород-Сіверська, Чернігівська, Київська, Харківська, Кавказька, Уфимська, Коливанська, Тобольська та Іркутська губернії (Прибалтика, Білорусь, Україна та Сибір): Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 26.

²³ Про початки Казанської гімназії див.: *Артемьев А.* Казанские гимназии в XVIII столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Т. CLXXIII (май). – Отд. 2. – С. 32–98; Т. CLXXIV (июль). – Отд. 2. – С. 1–52; Т. CLXXVI (ноябрь). – Отд. 2. – С. 1–67.

²⁴ Основною проблемою щодо Казанської гімназії стало переведення її до Приказу громадської опіки в 1785 р. і підтримка дворянством та меценатами не гімназії, а відкриття народних училищ 1786 р. Сама Комісія народних училищ зазначала, що опікування гімназії не належить їй і що в Головному народному училищі в Казані дають кращу освіту: Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 29. Гімназію відновлено лише 1798 р. з військовим ухилом. Див. також: *Артемьев А.* Казанские гимназии в XVIII столетии. – С. 67; *Владимиров В.* Историческая записка о Первой Казанской гимназии. – Казань, 1867. – Ч. 1. – С. 6–7.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

вирішено було зберегти, проводячи реформу і створюючи поряд нові навчальні заклади. Можна пояснити збереження цього закладу низкою причин: наявністю сиротинця, потребою в кадрах для численних канцелярій, існуванням “вокального класу”, що постачав півчих до імператорського двору, – однак також дуже важливою рисою були виклади фортифікації та військової справи (училище навіть порівнювали з “кадетським корпусом”²⁵), що давало знову ж таки кадровий потенціал – майбутніх військових.

Казенне училище

Харківські “класи” (училище) були доволі успішним освітнім проектом на час проведення реформи. Можна з певністю стверджувати, що “класи” та вчителі цих класів досить слабо долучилися до училищної реформи. Можливо, причиною цього стали непорозуміння між директором “класів” Густавом фон Буксгевдіном і новим директором училищ Іваном Переверзевим. 4 березня 1789 р. досить уже трансформовані “класи” були визнані як “казенне училище”. Власне, за всіма ознаками “класи” зберегли свій устрій та старе керівництво. Вочевидь, зберігались і “заняття”: фортифікація, архітектура, “вокальний клас”; продовжував існувати сиротинець при “класах”²⁶. Якщо училища підлягали Приказу громадської опіки (і втрата документації цієї установи збіднює наші уявлення про історію освіти), то “казенне училище” поряд із Приказом традиційно мало керівництво з намісницького правління, зі значно більшим фінансуванням. Збереженість архіву цих установ дає змогу без особливих проблем відтворити історію цього навчального закладу. Крім усього, устрій і час навчання в Харківському казенному училищі певною мірою відрізнялися порівняно з курсами Головних народних училищ. Кількість курсів та вчителів була більшою, як і термін навчання. Важливим моментом щодо казенного училища стало те, що його дозволяли від початку відвідувати студентам колегіуму (семінарії), і це давало змогу семінаристам удосконалюватися в іноземних мовах та низці “наук”. Казенне училище доволі чітко поєднувало світські ініціативи і церковні інститути. Звідси часто виникає плутанина щодо колегіуму (семінарії) і “класів”.

Однак значення казенного училища було ширшим, ніж просто залученість до освітніх реформ, особливо наприкінці 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. Можна спостерігати кілька імперських ініціатив стосовно студентів училища. Насамперед це створення навігаційної школи в Херсоні 1789 р. та направлення туди вихованців училища²⁷ (разом з вихованцями гарнізонних шкіл із центральної Росії)²⁸. Так само училище почасти забезпечувало намісництво лікарськими кадрами. “Лікарських учнів” до всіх округ намісництва

²⁵ Ярославский В. И. Записки. – С. 113.

²⁶ Там само. – С. 116. Про військові заняття, створення з учнів “класів” “роти кадетів” та відомі концерти викладача Максима Концевича див.: Устинов И. А. Харьков в начале нынешнего столетия 1798–1801 // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – С. 94.

²⁷ Відправлено шість осіб 1789 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1195. – Арк. 1–11.

²⁸ Там само. – Спр. 1228. – Арк. 1–3.

набирали теж із вихованців училища²⁹. Додамо сюди залучення Густавом фон Буксгевдіном, який водночас обіймав посаду губернського землеміра, вихованців училища до місцевих креслярських межових установ³⁰ чи до бюрократичної служби в установах намісництва³¹. Наявність військових предметів була підґрунтям для подальшої військової служби³²; вивчення архітектури й малювання та практика у кресленні також могли визначати кар'єру³³, врешті, при “класах” ще з 1773 р. був добре оснащений вокальний, музичний клас із певною кількістю оплачених учителів та співаків³⁴. Усе це дає змогу зробити висновок про те, що вихованці училища охоплювали основні сфери тогочасного управління та контролю, однак учительські посади протягом певного часу в основному обіймали вихованці Харківського колеґіуму та інших церковних закладів.

Можна окреслити коло персоналу, учителів, учнів, виявити перелік занять. Щодо 1790 р. зберігся детальний реєстр. Усього було 12 учителів та два наглядачі. Учителі: Федір Кудрицький (Закон Божий), Іван Малиновський (граматика та арифметика), Іван Якубовський (учитель “грамоти, читати і писати”), Федір Ольденборгер (німецька мова, географія), Іван Розе (початкова німецька мова), Григорій Дмитрієв (початкова французька мова), Іван Ніколаєв (артилерія та фортифікація), Іван Тертичников (арифметика та геодезія), Гаврило Корнеєв (геометрія та фізика), Семен Маяцький (малювання), Максим Калиновський (архітектура), Максим Концевич (музика та спів)³⁵. Однак це найбільша кількість вчителів, у подальших звітах і документах ідеться про 10 учителів. Так, 1795 р. Федір Кудрицький зазначений як директорський помічник, збереглися “старі кадри”: Іван Ніколаєв, Григорій Дмитрієв, Федір Ольденборгер, Семен Маяцький, Іван Якубовський (що цього року вчив танцювати, а не граматики), з'явилися і нові вчителі: Іван Золотарьов (російська граMATика), Андрій Крезов (риторика та Закон Божий), Єгор Мертенс (початковий німецький клас), Іван Гриньов (геометрія, геодезія та архітектура)³⁶. Досить цікавими є перипетії щодо вчителів музики та співів.

²⁹ Див. документ 1796 р.: Там само. – Спр. 2906. – Арк. 1–13. Цікаво, що 1789 р. на вимогу Григорія Потьомкіна до Єлисаветграда в “медичну школу” відправляли виключно студентів Харківського колеґіуму та Білгородської семінарії (10 осіб), можливо, через знання латини: Там само. – Спр. 1195. – Арк. 19.

³⁰ Наприклад, Павло Тертичников, який у 1776–1786 рр. навчався в класах, а потім там і викладав, у 1795 р. був землеміром у Недригайлівській окрузі (про нагородження його обер-офіцерським чином просить Буксгевдін): Там само. – Спр. 2575. – Арк. 16–18 зв.

³¹ Василь Лазарев, який 1795 р. був “бухгалтером” при Харківському намісницькому правлінні, також навчався в Харківській семінарії та при “класах”: Там само. – Спр. 1195. – Арк. 28.

³² Студент Іван Єфимович з добрими успіхами в училищі забажав 1794 р. вступити на військову службу: Там само. – Спр. 2380. – Арк. 9.

³³ Яскравий приклад – майбутній губернський архітектор Василь Ярославський, який з кількома старшими учнями в 1790-ті рр. відвідував креслярню, де навчалися і “архітектури”: *Ярославский В. И.* Записки. – С. 118.

³⁴ *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 38.

³⁵ ЦДАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1488. – Арк. 6–7.

³⁶ Там само. – Спр. 2534. – Арк. 17; Спр. 2534. – Арк. 7.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

Так, у 1797 р. на вчителя музики, напевно, не без сприяння Андрія Леванідова, було призначено капельмейстера Артемія Веделя, який провчителював недовго, а з 1798 р. основним учителем зазначено колишнього підручного Веделя Максима Снісаревського (його помічник). Так само вчителя малювання Семена Маяцького змінив звільнений із ліквідованого малого Валківського училища Федір Андрієвський (який теж працював помічником)³⁷.

Училище мало свою “контору” – 4-х осіб (включно з директором); був цілий штат (10 осіб) кухарів, пральників та сторожів; при училищі був закріплений і лікар Іван Кеппен. Зберігалось досить істотне фінансування з місцевих податків, що перевищувало 3000 рублів. Слід відзначити серйозну бюрократичну звітність про витрати фінансів, що почасти збереглася³⁸.

Училище займало, вочевидь, непогану садибу, що дало змогу у 1794 р. Густаву фон Буксгевдіну навіть здавати окремих училищний двір харківським мешканцям Семенові Слизькому та Пилипу Жужману³⁹; ще в 1789 р. для Харківського головного народного училища було віддано флігель.

Можливо, в училищі збереглася бібліотека (470 книжок німецькою та французькою мовами), описана 1782 р., та прилади й скульптури для малювання⁴⁰.

Усього учнів 1790 р. було 275 (із них 57 на казенному утриманні, “пансіоні”), 145 учнів походили з дворян, інші були “різничинцями”; до класів приходив навчатись і 31 семінарист⁴¹ (тобто зберігався зв’язок із Харківським колегіумом), серед студентів було також 10 музикантів та півчих.

Набір у “студенти”, особливо казенні, відбувався так само, як і в попередні 1770-ті – 1780-ті рр., хоча географія набору виходила поза межі слобідських полків. Наприклад, 1793 р. вдова офіцера “чорноморських військ” Анна Ворогова (у документі прізвище нерозбірливо) просить прийняти до “казенних училищ” синів Івана та Олексія; так само просять прийняти до училища “німецького сина” Карла Зільберберша (?) Івана з Хорольського повіту Київського намісництва. Поряд із цим, до намісника Федора Кишинського адресують свої звернення відставний капрал Федір Друхалобов, корнет Самійло Радович, вдова з міста Калитви (на той час Воронезького намісництва) Ірина Голостенкова, щоб узяли їхніх дітей навчатися на казенний кошт. Цікавим є звернення мешканця міста Валок Мартина Залісного (він співав у церкві й був помічений викладачем музики “училища” Максимом Концаревичем), аби його взяли навчатися музики та співу і в півчі (бас)⁴². Важливою рисою училища було прийняття дітей іноземців: харківська жителька Ксенія Траволінська 1794 р. просила про прийняття до училища свого небожа Михайла, “природного поляка”; учитель Григор Мертенс влаштував в училище своїх дітей від першого шлюбу “пруської нації”⁴³. Рішення намісницької,

³⁷ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1 – Спр. 13. – Арк. 1 зв.

³⁸ Там само. – Спр. 13, 17, 27.

³⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 1.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 7–11 зв.

⁴¹ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 3.

⁴² Там само. – Спр. 2228. – Арк. 1, 3–5, 12, 21.

⁴³ Там само. – Спр. 2380. – Арк. 17, 26.

а тому й губернської влади⁴⁴ були позитивними, на рівень освіченості чи схильності до навчання під час прийняття зважали доволі слабо⁴⁵.

Слід відзначити соціальну категорію учнів казенного училища, що її яскраво видно як у численних проханнях про прийняття, так і під час опису училища 1792 р., – це офіцерські й солдатські діти, залишені батьками, або сироти⁴⁶. Тобто училище зберігало роль казенного сиротинця, місця перебування підлітка до певного віку. У 1794 р. були кілька спроб відправляти солдатських дітей до Білгородської гарнізонної школи⁴⁷. Нам відома і кількість випуску 1792 р. – 21 особа “по просшествію курса” вибула з “училищ”⁴⁸. Це доволі невелике число з огляду на кількість учнів і тривалість навчання. Можна висловити здогад, що значна частина “учнів” (майже половина)⁴⁹ не закінчувала курсу в “казенних училищах”.

У казенному училищі навчали: російської мови (читати й писати, граматики і “штилю”), німецької та французької мов (читати, писати, синтаксису та перекладу), Закону Божого, арифметики, геометрії, “артилерії та фортифікації”, історії та географії, фізики, механіки, геодезії, малювання, архітектури, вокальної та інструментальної музики, танців⁵⁰.

Це училище дуже виділялося на загальному освітньому тлі. Навчання містило низку предметів, не властивих училищному курсу, передусім фортифікацію, архітектуру, співи. У 1780-ті рр., за листом Густава Буксгевдіна, губернатор Василь Чертков при училищі запровадив обов’язковий курс фізики й механіки, що його викладав учитель Гаврило Корнеєв, який, однак, звільнився 1791 р., і на його місце Буксгевдін просив узяти 1794 р. харківського майстра Івана Шмідта, котрий погодився викладати механіку⁵¹.

Упродовж 1788–1797 рр. училище зберігало свій викладацький склад, програму викладання і потребувало істотних ресурсів. Однак натрапляємо на багато прохань прийняти дітей чи сиріт на казенне навчання саме до цього закладу⁵². Незважаючи на певний успіх, казенне училище за кількістю “студентів” не було найбільшою освітньою установою в Харкові й істотно поступалося Харківському колегіуму (дані на 1790 р.)⁵³. Слід відзначити й постійні жваві зв’язки з колегіумом, залучення до освіти “семінаристів”,

⁴⁴ Див.: Там само. – Спр. 1948. – Арк. 6, 8, 10, 12, 13.

⁴⁵ Звідси й відрахування “за непонятієм наук”: Там само. – Арк. 28.

⁴⁶ Там само. – Арк. 27–27 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр. 2380. – Арк. 21, 54.

⁴⁸ Там само. – Спр. 1948. – Арк. 31.

⁴⁹ Формулювання щодо учня Григорія Волошинова, який не виявив жодних успіхів у навчанні, тому його слід віддати назад родичам: “обучался грамоте безуспешно” (Там само. – Спр. 2380. – Арк. 3, 5).

⁵⁰ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 3 зв.; див. також: *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 37.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2380. – Арк. 28. Дуже цікавим є факт спроби навчати учнів училища в 1788 р. токарної справи, за що хотів узятися іноземець із Риги Франц Щербицький (Там само. – Спр. 1127. – Арк. 16).

⁵² Див., напр.: Там само. – Спр. 2210. – Арк. 1, 8.

⁵³ В колегіумі навчалося 488 студентів, більш як удвічі більше, ніж в училищі: Там само. – Спр. 1364. – Арк. 111 зв., однак разом із Головним народним училищем склад світського студентства становив 374 студенти.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

а до викладання – викладачів “харківської семінарії”⁵⁴. Однак саме казенне училище заклало основні підвалини для світських освітніх проектів у Харкові, визначило Харків як істотний навчальний центр.

Відкриття “Головного” та “малих училищ” у Харкові та їхня трансформація у 1789–1797 рр.

Освітня реформа в Російській імперії натрапила на істотну проблему (саме тому й реалізовуватися почала вже після офіційного проголошення) – брак педагогічних кадрів. Майбутніх педагогів треба було набрати, вивчити кілька років у створеному в столиці “училищі”. Основним контингентом для вчительського складу були учні духовних закладів, семінарій, однак духовні заклади не давали належної підготовки для викладу, особливо велика проблема стосувалася математики⁵⁵. Набраних семінаристів слід було перевчити, а потім розподілити по імперії. Офіційно такий розподіл почався лише 1786 р. Потенційно Харків мав базу для вчительських кадрів: великий колегіум та “класи”, визнані під час навчальної реформи казенним училищем. Перший директор училищ Іван Переверзев не скористався кадровим складом Харківського казенного училища, принаймні перші “нові вчителі” не були пов’язані з цією установою, за винятком Омеляна Ходовського. Вочевидь, це була загальна практика реформи – набирати учителів лише після вчительської семінарії.

Насправді ситуація з відкриттям перших училищ у Харківському намісництві виглядає досить своєрідно. Щойно училищна реформа почала реалізовуватися в імперії, після схвалення 1786 р., у вересні 1787 р. до губернатора Дмитра Норова подав “доношение” колезький протоколіст Іван Переверзев, цікавий харківський просвітницький діяч⁵⁶. Переверзев мав

⁵⁴ Типовим, щоправда, для пізнішого часу, може слугувати приклад учителя Андрія Крезова, який 1793 р. в “харьковской семинарии обучал риторики и уволен”, а потому вчителював у Харківському казенному училищі (ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–2).

⁵⁵ Цікавий документ зберігся щодо запиту Комісії училищ до новгородського митрополита Гавриїла 1783 р. Комісія потребувала студентів духовних закладів для вчительської семінарії: не молодших за 18 років, доброї поведінки та ретельних, з “даром сообщения” (умінням комунікувати), знаннями з арифметики, історії, географії, катехізису, російської граматики, а по можливості з геометрії та фізики. Як виявилось, остання вимога була нездійсненою через брак викладання арифметики та математичних наук у семінаріях (Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 157–158).

⁵⁶ Мені вдалося відшукати дані до біографії цієї непересічної особистості. Іван Переверзев (1745–1796) походив, вочевидь, із дворян Курської губернії, навчався 1759–1769 рр. і викладав у Харківському колегіумі в 1769–1775 рр. (напевне, був першим викладачем історії та географії як окремих дисциплін у цьому закладі: *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011. – С. 127), потім у Воронежській семінарії в 1775–1778 рр., відомий як автор мовознавчого твору “Краткія Правила Россійскаго Правописанія для употребленія Малороссіанъ по свойству Украинскаго діалекта” (два видання 1782 та 1787 рр.) Див. про цю постать та його мовознавчий твір: *Archaimbault S., Wakoulenko S.* Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses “Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l’usage des Ukrainiens” (1782). – Paris, 2010. Вважається автором “Топографічного опису Харківського намісництва”

істотний послужний список, викладав у Харківському й Воронежському “славено-греко-латинских” училищах (колегіумах) і просив призначити його інспектором “гімназії” при Харківському училищі. Норову сподобалася така ідея, і він звернувся з нею до Буксгевдіна, щоб Переверзев був у того помічником. Оскільки директор училища обіймав посаду ще й губерньського землеміра, це мало б стати для його праці полегшенням⁵⁷. Нам невідоме рішення Буксгевдіна, але, можливо, воно було негативним, бо з пізнішого документа довідуємося, що Іван Переверзев мав обійняти посаду директора малого народного училища⁵⁸, нового навчального закладу. Новий губернатор Федір Кишенський, напевне, мав ширші плани щодо Переверзева: того призначено “директором народних училищ”. Тобто по суті Іван Переверзев мав очолити проведення училищної реформи в усьому намісництві, як зазначалося в імператорському наказі від 3 листопада 1788 р.: “На первое время открытъ в губернском городе Главное да еще там же и по самым знатнейшим городам малые народные училища”⁵⁹.

Треба відзначити фінансовий бік училищної реформи: основний тягар фінансового забезпечення брала на себе держава через Прикази громадської опіки (“Приказы общественного призрения”), що акумулювали свої кошти з місцевих податків. Однак допускалася громадська ініціатива пожертв від “обществ” та приватних осіб. Основну суму на відкриття училища вніс Приказ громадської опіки, невеликі гроші (471 рубль) надійшли від дворян і “гражданского общества”⁶⁰, перед відкриттям додалися ще невеликі пожертви від різних осіб – 25 рублів. Губерньський архітектор Петро Ярославський подарував до кабінету училища власний проект доричного ордену для побудови церкви.

Слід визнати, що сума для майбутнього училища була дуже незначною. Із чотирьох українських намісництв меншу суму внесли лише дворяни Новгород-Сіверського намісництва (260 рублів 40 копійок), однак Новгород-Сіверське намісництво було досить злиденим в економічному плані. У Київському намісництві купили для училища дім на Подолі, а в Чернігівському внесли суму 1050 рублів 50 копійок⁶¹. Тож уже внесенням такої невеликої суми спростовується легенда про схильність слобідсько-українського

1788 р. (про велику роль імовірного твору Івана Переверзева: *Шпорлюк Р.* Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень // *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй. Україна. Росія. Польща. – К., 2013. – С. 400).

⁵⁷ ЦДАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1046. – Арк. 4.

⁵⁸ Там само. – Арк. 6.

⁵⁹ Там само. – Спр. 1364. – Арк. 10. Указ цікавий своєю просвітницькою риторикою, зокрема про те, що “среди надобностей городских просвещение народное одно из первых почитаться долженствует”. Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 195.

⁶⁰ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

⁶¹ [Рождественский С. В.] Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках (Приложение к Очеркам по истории народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1910. – Т. 1 / Сост. С. В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодорского). – С. 360–361.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

дворянства до освітніх ініціатив. Додамо, що навіть на відкриття аптек і фінансування лікаря місцеве дворянство виділяло кошти вельми неохоче⁶².

Пізніші так і не виплачені зобов'язання слобідського дворянства на Харківський університет⁶³ дійсно містять елемент авантюристичності. Основний фінансовий тягар щодо відкриття училищ ніс Приказ громадської опіки. На Головне народне училище передбачалося на 1789 р. 2090 рублів та 7,5 копійок, основне надходження мало йти з міських магістратів із податків на продаж горілки, але виплати не були стабільними, і магістрати з усіх повітів дуже несправно виплачували гроші⁶⁴. Приказ та училища потребували коштів.

Головне народне училище в Харкові було урочисто відкрите 4 березня 1789 р. за участі білгородського єпископа Феоктиста (Мочульського) та губернатора Івана Пашкова⁶⁵. Розмістився заклад у флігелі казенного училища⁶⁶.

Цікаво, що до вчителювання в Головному народному училищі Переверзев залучив нових людей (можливо, це були вказівки з центральних органів керівництва училищами), не пов'язаних із “казенними класами”: “математичних наук” мав навчати Семен Туранський, історичних наук – Іван Єфєбовський; учителем першого класу та малювання став Іван Вакуловський, другого класу – Гаврило Ординцов, учителем німецької мови – Омелян Ходовський. Училище, як і зазначено в статуті, мало бути чотирикласним. В ньому було створено бібліотеку та дібрано низку навчальних засобів⁶⁷.

Тут слід зупинитися на персоналіях учителів у Головному народному училищі. Семен Туранський походив із родини місцевих священиків (вочевидь, із села Деркачів біля Харкова)⁶⁸, навчався в Харківському колегіумі, а 1786 р. був відправлений до вчительської семінарії в Санкт-Петербург. Іван Єфєбовський був зовсім не місцевим представником, походив зі священницької родини з центральної Росії й навчався у Володимирі в семінарії; так само в 1786–1788 рр. навчався у вчительській семінарії в столиці. Іван Вакуловський навчався перед Санкт-Петербургом у Київській академії; у Переяславській колегії, а потім у Києві навчався Гаврило Ординський⁶⁹. Досвід

⁶² Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1584. – Оп. 2. – Спр. 166. – Арк. 24.

⁶³ Див. пізнішу справу 1807 р. про несплату дворянством обіцяних коштів і про те, що збір тих коштів дедалі зменшується: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 14. – Спр. 277. – Арк. 4–147. Див. також щодо великої недоїмки дворянських коштів на університет: Там само. – Оп. 17. – Спр. 311. – Арк. 6–12.

⁶⁴ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 23–24.

⁶⁵ Там само. – Арк. 7.

⁶⁶ Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196; ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 20.

⁶⁷ ЦДІАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 13–13 зв.

⁶⁸ Див. про цю родину: *Филарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2005. – Т. 1. – С. 174.

⁶⁹ Дуже цікаве різночитання цього прізвища, що свідчить про збереженість “річпосполитських” традицій ушляхетнення. Справжнє прізвище цього вчителя – Орда, але, вступивши до “латинських шкіл”, він те прізвище ушляхетнив на “Ординський”. Різночитання прізвища призвели до бюрократичних помилок, коли за вислугою 1803 р. вчитель мав подавати документи на дворянство: ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1.

місцевої світської установи мав Омелян Ходовський, який після Переяславської семінарії навчався в “Харьковских новоприбавочных классах”⁷⁰. Усі вчителі після освітніх практик пройшли дворічний курс навчання у вчительській семінарії в Петербурзі. Можливо, ця освіта й була основою для призначення в училище.

Досить цікавий, навіть анекдотичний сюжет щодо соціалізації нових учителів переказував Іван Єфебовський: буцімто імператриця Катерина II, проїжджаючи повз Харків (1787), наказала священникові Василю (Дмитро Багалій вважав: Василю Фотієву) оженити молодих учителів майбутнього училища, і це завдання було виконано⁷¹. Кумедно, але і Туранський, і Єфебовський були за списком 1790 р. одружені з сестрами, доньками протоієрея Йоана Гілевського⁷². Тобто цілком можливо, що легенда мала під собою певний ґрунт.

Документація Головного народного училища збереглася досить добре. За всіма параметрами, попри сприяння, це училище значно поступалося казенному (зазначимо, що в Харкові ці училища та колегіум були географічно розташовані майже поряд). Якщо на початку функціонування не без впливу Івана Переверзева вдалося залучити аж 172-х учнів, то влітку 1795 р. в училищі викладали вже згадані п’ятеро вчителів і було 67 учнів, найбільше – 30 – у першому класі⁷³ (щоправда, на час об’єднання з казенним училищем у Головному був 81 учень⁷⁴). Як і належало за імперськими правилами, Головне училище було чотирикласним, з п’ятьма роками навчання (у четвертому класі навчалися два роки). За училищним статутом вивчали російську, латинську та німецьку мови, малювання, арифметику, політичну історію, географію, природознавство (“естественную историю”), геометрію, архітектуру, механіку та фізику, було додано ще священну історію та Закон Божий⁷⁵. Навчання було доволі регламентованим та церемоніальним, з іспитами-переведеннями з класу в клас⁷⁶. Наскільки дотримувалися цих настанов, невідомо. Вочевидь, завдяки старанням Івана Переверзева (принаймні про це пізніше пише вчитель Іван Вакуловський) в училищі була певна бібліотека – переважно підручники. До всього, за умовами училищної реформи учителі зобов’язувалися ті книжки продавати учням. В Івана Вакуловського на початку 1798 р. накопичилося 259 книжок на продаж⁷⁷.

⁷⁰ Дані про вчителів на 1790 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2575. – Арк. 2 зв. – 8.

⁷¹ *Багалей Д. И.* Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства (священник Василий Фотиев и священник Андрей Самборский) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т. 20. – С. 23.

⁷² ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2575. – Арк. 2 зв. – 3.

⁷³ Там само. – Спр. 2534. – Арк. 3

⁷⁴ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1. Разом із малим Роджественським училищем було 114 учнів.

⁷⁵ Ці вимоги наведено в першій звітній документації училища 1790 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 1–3.

⁷⁶ Там само. – Спр. 2534. – Арк. 1–3.

⁷⁷ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–1 зв.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

Найцікавішою функцією Головного народного училища в Харкові стало готування вчителів для “малих училищ” намісництва⁷⁸. Власне, практично всі вчителі провінційних училищ навчалися “вчительського методу” в Головному народному училищі, яке дійсно ставало першим педагогічним світським закладом у Харкові.

Однак Головне народне училище надавало не початкову освіту: для науки читання й письма створювалися “малі училища”, а “головне” передбачало продовження освіти. Можна сміливо припустити, що поряд із Головним училищем у Харкові 1790 р. відкрито й “мале училище” – Родственське (вочевидь, при церкві Різдва в Харкові⁷⁹). Із семінарії (колегіуму) було запрошено двох семінаристів, оскільки Головне училище ще не мало власних випускників для вчителювання в “малому училищі” (для другого класу – Іван Ситницький, а для першого й малювання – Василь Курдюмов⁸⁰). У 1793 р. під час відкриття малих училищ по намісництву в Харкові було відкрито ще одне мале училище – Архангельське⁸¹ (певно, при Михайлівській церкві). Тут очевидним є опертя на церковні та духовні інституції задля початків світської освіти.

Головне народне училище у зазначеному стані не проіснувало й десяти років, але це вагома сторінка історії освіти в Харкові, спроба запровадити навчальний заклад поряд з уже наявними. Вочевидь, це училище було значно ближчим до імперських регламентних норм, поверховішим і менш чисельним, ніж казенне училище (“класи”). Однак ця освітня практика все одно свідчила про прогрес у справі освіти в Харкові. Наявність кількох закладів, а отже, й певної конкуренції, розширення освіти – це доволі позитивний приклад.

Училища в повітових центрах

За намірами щодо училищної реформи в губернському та повітових центрах мали створюватися “малі народні училища”, які б давали початкову освіту: вчили читати й писати, малювати, давали підстави для продовження освіти в Головному народному училищі. Для таких установ передбачалося два класи, замість директора – смотритель (представник місцевої громади).

Слід визнати успіхи Івана Переверзева щодо відкриття училищ в основних містах, колишніх полкових центрах: Сумах, Охтирці, Ізюмі, – що стали центрами провінцій, а потому повітів⁸². Попри безліч невдач і неузгодженостей,

⁷⁸ Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

⁷⁹ Там само. – С. 194, 196.

⁸⁰ Висловимо гадку, що Василь Курдюмов був сином купця Стефана Курдюмова, кореспондента Григорія Сковороди, і свого часу навчався в Харківському колеґіумі (див.: *Ніженець А. М.* На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колеґіум. – Харків, 1970. – С. 173).

⁸¹ Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 194. Про назву і коротеньку історію цього училища див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

⁸² *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 23–24. Про фінансування див.: Архів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 23–23 зв. (про ненадання коштів магістратами).

такі училища вдалося відкрити протягом 1790 р., як і планувалось. При цьому окремі повітові центри були вельми вагомими за населенням⁸³.

Запровадження училищ натрапило на низку проблем. Яскраво описує ці проблеми Олександр Твердохлібов щодо Охтирського училища. Відкриття училища планувалося на 11 лютого 1790 р., було визначено “смотрителя”, поручика Миколу Криницького⁸⁴, та двох учителів, які прибули з Харкова, відшукано приміщення (будинок колишньої “приказної ізби” 1768 р.). Але, як писав директор училищ Іван Переверзєв, “нечаянная погода воспрепятствовала открыть училище”. Напевно, це була не лише погода, бо училище відкрили аж 16 червня⁸⁵. “Погода” так само завадила відкрити вчасно й Ізюмське училище⁸⁶, але вже у травні того ж таки 1790 р. Ізюмське училище функціонувало⁸⁷.

Але якщо у випадку Охтирки, найбільшого за населенням міста намісництва, було обрано смотрителя з дворян, то інші міста в намісництві отримали смотрителів із купецького або міщанського станів. У Сумах⁸⁸ смотрителем став “сумской гражданин” Петро Лихогрив, а в Ізюмі – купець із “гільдії” Макар Судейкін⁸⁹. Важливо й те, що серед перших сорока учнів Ізюмського училища – троє Судейкіних, отже, смотритель залучив до навчання рідню. Перших смотрителів обирали з місцевого середовища, однак це не означало, що й наступні мали місцеве коріння та розгалужені зв’язки. Та й місцеве середовище не завжди означало позитив. Смотритель не бачив свого зиску в догляді за училищем. Згаданий смотритель Ізюмського училища Макар Судейкін більше часу перебував поза Ізюмом, бо займався купецьким промислом. Це викликало в громади, особливо в місцевого дворянського предводителя

⁸³ За пізнішим описом 1802 р. Харків за кількістю чоловічого населення (5373) поступався Охтирці (6309) і Валкам (5392), дещо менше населення було в Лебедині (5136) і Сумах (4925), у Богодухові мешкало 3826 чоловіків, менше населення з-поміж провінційних міст було в Ізюмі (2139): *Багалея Д. И.* Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – С. 92, 97, 98, 100, 101, 104, 108.

⁸⁴ Микола Криницький – це, вочевидь, син підпрапорного Минайла (Михайла) Криницького, як зазначено в описі старшин та їхніх дітей 1765 р. (Миколі тоді було 18 років): *Потапенко С.* Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 415.

⁸⁵ *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 267–268.

⁸⁶ Переверзєв пише смотрителю Судейкіну 20 лютого 1790 р. про “нечайную перемену погоды”: ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк. 7.

⁸⁸ Цікаво, що за відкриття училища в Сумах відповідав сумський городничий, лейб-гвардії прапорщик Іван Богданович (ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 1). Напевне, зі своїх спостережень він і написав пізніше книжку “О воспитании юношества” (1807), відзначену рецензентами. Див.: Антологія педагогической мысли России первой половины XIX века / Вст. статья, биограф. очерки и коммент. П. А. Лебедева. – М., 1987. – С. 100.

⁸⁹ Рід Судейкіних був “корінним” в Ізюмі, як це видно з “прошення” губернського секретаря Якова Судейкіна, що зайнявся “промислами” 1793 р. і просив відновити пільги, які мали його “предки” за слобідських козацьких полків (ДАХО. – Ф. 287. – Оп. 2. – Спр. 620. – Арк. 2–2 зв.).

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

Григорія Капустянського, нарікання щодо стану училища та відсутності догляду за дітьми. У червні 1794 р. смотрителем в Ізюмі було призначено поміщика Петра Трохимовича Горленського (який сам оголосив про своє бажання бути смотрителем)⁹⁰, молодшого брата першого директора “харківських класів” (казенного училища) Максима Горленського⁹¹. Ще досить важливий момент полягає в тому, що часто смотрителі були надто далекі від освіти й науки, як-от призначений 1798 р. смотрителем Охтирського училища городничий Михайло Мандрикин⁹², що зробив кар’єру на військовій службі з козака до капітана і був 1790 р. призначений городничим в Охтирку⁹³.

Так само кількість учнів в училищах була доволі невеликою. За відомістю 1790 р., в Охтирському училищі мало навчатися 50 осіб у двох класах⁹⁴, однак за відомістю 1794 р. кількість учнів зменшилася до сорока⁹⁵. В Сумському училищі в 1790 р. набрали лише 25 осіб⁹⁶. Найпозитивніше враження 1790 р. (за збереженості списку) справляє Ізюмське училище, де набрано 43-х учнів, серед них трьох дівчаток⁹⁷. Загальне враження від ізюмського списку – превалювання “міських”, купецьких представників.

Можна за документами відтворити й учительський склад перших училищ. У Сумському училищі – учитель першого класу та малювання Афанасій Майстренков, другого класу Миколай Святський⁹⁸. До Охтирського училища прибули Іван Тарановський (для 1-го класу) та Леонтій Бондарев (для 2-го класу)⁹⁹. В Ізюмському училищі вчителем першого класу став Степан Гілевський (можливо, родич відомого харківського протоієрея Йоанна Гілевського¹⁰⁰), а другого – Григорій Сухарев¹⁰¹ (вочевидь, його родич, можливо, син, навчався у 1790 р. в другому класі цього ж училища¹⁰²).

Колишні полкові міста були стійкими адміністративними осередками, їхнє розташування на віддалі від Харкова та подібних центрів було дуже зручним, саме тому ці училища, незважаючи на певну плінність учительського складу¹⁰³,

⁹⁰ ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23.

⁹¹ Див. про нього: *Маслійчук В. Л.* Максим Трохимович Горленський – перший директор харківських додаткових класів 1768–1775 // *Краєзнавство*. – 2015 (у друці).

⁹² *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 269.

⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1487. – Арк. 23 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр. 1364. – Арк. 17.

⁹⁵ Там само. – Спр. 2419. – Арк. 14.

⁹⁶ Там само. – Спр. 1364. – Арк. 17.

⁹⁷ Там само. – Арк. 22–23 зв.

⁹⁸ Там само. – Арк. 21.

⁹⁹ *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 267

¹⁰⁰ *Буткевич Т.* Историко-статистическое описание Успенского собора. – Харьков, 2006. – С. 159–163; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – С. 125. Йоанн Гілевський, викладав у класі філософії в Харківському колеґіумі.

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 18.

¹⁰² Там само. – Арк. 22.

¹⁰³ Особливо це помітно щодо Ізюмського малого училища. Уже на початку 1790-х рр. там нові вчителі: Петро Ярославський, а потому для малювання Петро Фесенков. У 1798 р. вчителями є Павло Грабовський та Іван Ситницький, 1799 р. Грабовського звільнено на його прохання, а призначено колишнього студента

побутові негаразди з приміщеннями¹⁰⁴, конкуренцію дяківської школи¹⁰⁵, збереглися до великих освітніх реформ початку ХІХ ст. Вони водночас зберегли значну залежність від Харкова й істотно відрізнялися від губернського центру. В інших повітових центрах відкриття та функціонування училищ відбувалися не так успішно.

Відкриття “малих” училищ у Харківському намісництві продовжилося під керівництвом Переверзева в 1793 р. Того року було відкрито училища в Богодухові, Вовчанську, Валках та Лебедині¹⁰⁶. Ці великі слобідські міста з околицями (за винятком Вовчанська) мали приблизно таке ж населення, як і Харків, були центрами великих повітів. Але про ці провінційні ініціативи обмаль інформації. Можна припустити, що їх відкриття через три-чотири роки після Головного училища пов’язане також із готуванням педагогічних кадрів саме в Харкові.

За опосередкованою інформацією відомо, що 13 листопада 1793 р. училище було відкрите в Богодухові (поблизу соборної Успенської церкви¹⁰⁷), повітовому центрі, який розвивався завдяки поширенню промислів¹⁰⁸. У нас є інформація, що на 1794 р. училище існувало, смотрителем було призначено богодухівського міського голову Василя Дем’янова, у першому класі було 29 осіб, а в другому – 33¹⁰⁹. До училища пізніше, аж 1797 р., направили Петра Фесенкова (вихованця казенного училища, який опанував “учительський метод” і вже вчителював в Ізюмі та Харкові) і колезького регістратора Івана Туранського¹¹⁰ (він пішов учителювати після праці в намісницькій канцелярії¹¹¹, однак, як видно з пізнішого документа, також навчався учительству і був у Богодухові від початку училища¹¹²). Дещо пізніше бачимо і нового смотрителя – богодухівського городничого Трохима Ека¹¹³.

казенного училища (школи) Василя Сіверського: ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28, 30, 76, 109.

¹⁰⁴ Див., напр.: Там само. – Ф. 3. – Оп. 11. – Спр. 403. – Арк. 5, 9–10. Про проблеми з будинком у Сумах: Там само. – Арк. 44–52; в Ізюмі: Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 76, 100.

¹⁰⁵ Твердохлебов А. Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 268–269.

¹⁰⁶ Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 195.

¹⁰⁷ ДАХО – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1.

¹⁰⁸ Богодухів був потужним центром чинбарства. У “Топографічному описі Харківського намісництва” 1787 р. зазначено: “Главное упражнение жителей есть дело кожевенное”: Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. – К., 1991. – С. 126. В описі 1802 р. узагалі йдеться про лідерство мешканців Богодухова в чинбарстві серед інших повітових міст і успіх торгівлі шкірами (*Багалея Д. И.* Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. – С. 98).

¹⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2419. – Арк. 10.

¹¹⁰ Іван Туранський – дуже цікава постать. У 1803 р. він віддав власний будинок для Богодухівського малого училища, а в 1804 р. збожеволів, після лікування виявив бажання жити в Харкові. За листуванням, йому призначено велику пенсію: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 12. – Спр. 225. – Арк. 2–3.

¹¹¹ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 12.

¹¹² Там само. – Спр. 64. – Арк. 15.

¹¹³ Там само. – Спр. 38. – Арк. 12–17 зв.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

Богодухівське училище – єдине з училищ, відкритих 1793 р., що збереглося надалі.

Але варто визнати й низку невдач із відкриттям училищ в інших великих повітових центрах: Вовчанську, Валках та Лебедині. Певно відомо про план відкрити училище у Вовчанську. Так, місцевому городничому Протопопову з харківського Приказу громадської опіки “представлено” 1793 р., щоб протягом року відкрити в місті училище; призначено і смотрителя, повітового лікаря Якова Гусенського¹¹⁴. Вовчанське мале народне училище, вочевидь, існувало до 1799 р., тоді його закрили, а речі передали Приказу громадської опіки¹¹⁵.

Подібна доля чекала на малі училища у Валках та Лебедині. Інформації про ці навчальні заклади обмаль. Щодо Валок є список учнів 1795 р., який надіслав учитель першого класу Лука Дерев'ягін до смотрителя Миколи Романовського. За цим списком можна визначити, що училище також існувало з 1793 р., бо зазначено рік вступу учнів. Склад учнів цікавий у соціальному вимірі: з 21-го учня – 5 солдатських та офіцерських дітей, мабуть, не місцевих, і троє “поміщицьких чоловіків”, тобто, напевне, кріпосних¹¹⁶. Імовірно, другим учителем для другого класу був Федір Андрієвський, якого після скасування Валківського училища в 1798 р. взяли в об'єднане Харківське головне народне казенне училище вчителем малювання за вказівкою губернатора Олексія Теплова¹¹⁷.

Крім пізнішої інформації, цікаві дані про училище в Лебедині подає Василь Ярославський. Згадуючи свого брата, він зазначає: у 1793 р. старший Ярославський вийшов з училища, щоб стати вчителем у Лебедині, і там він узагалі занедбав французьку мову і забув її¹¹⁸. Документи підтверджують цю інформацію. У Лебедині дійсно був учителем першого й малювального класів Іван Ярославський, направлений туди 15 травня 1795 р., але після скасування училища він залишився без роботи і 1801 р. став учителем у малому училищі в Ізюмі¹¹⁹. Нам відоме ім'я і другого вчителя – це губернський секретар Яків Джунковський, учитель для другого класу, який після скасування училища залишився “без місця” і в 1804 р. вважався кандидатом на вчительські посади¹²⁰.

Отже, училища у Валках і Лебедині існували ще 1797 р.¹²¹, проте згодом були закриті, як можна здогадатися з пізнішого документа 1802 р.¹²². Крім браку фінансів, можна назвати ще одну вагому причину для скасування

¹¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2075. – Арк. 2, 5.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 1958. – Оп. 1. – Спр. 790. – Арк. 1, 2.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 925. – Арк. 4–6.

¹¹⁷ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 9 зв. – 10. Андрієвський спочатку навчався в Харківській семінарії (колегіумі).

¹¹⁸ *Ярославский В. И.* Записки. – С. 115.

¹¹⁹ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 15.

¹²⁰ Там само. – Арк. 16 зв. – 17.

¹²¹ ЦДІАК України. – Ф. 1958. – Оп. 1. – Спр. 1161. – Арк. 1–3.

¹²² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 1–2. Див.: Валки: сборник архивных документов и материалов. – Харьков, 1992. – С. 28.

училищ. Висловлю думку, що це адміністративна реформа і позбавлення статусу міст невеликих центрів, зокрема Валок та Лебедина¹²³. Позбавлення міського статусу, можливо, автоматично заперечувало і наявність училища.

Великі зміни в імперії дуже чітко пов'язувалися зі зміною царствених осіб¹²⁴. Нові реформи і зміни у верхівці чиновницького апарату мали наслідки суперечливого змісту. 1796 рік знаковий для майбутніх змін у Харкові. Крім смерті Катерини II, важить також, що влітку 1796 р. помер директор училищ Іван Переверзєв. Зі смертю цього талановитого діяча Просвітництва в Харкові виник кадровий голод. Це можна помітити з листування з Ізюмським малим народним училищем. На місце Переверзєва 1 вересня 1796 р. призначено капітана Кирила Захарова, однак уже в жовтні 1796 р. губернатор Андрій Леванідов на директора училищ призначив, вочевидь, свого родича Олександра Леванідова¹²⁵. Згодом стало відомо, що Олександр Леванідов через хворобу відставлений від посади. 11 лютого 1797 р. до смотрителя над Ізюмським училищем Петра Горленського пише лист Федір Рикман, що він тепер директор училищ¹²⁶. Рикман підписує документи і в лютому 1798 р.¹²⁷

На генерал-губернаторство Андрія Леванідова припадають і зміни щодо Харківського казенного училища, знову ж на особистісному рівні. Про це яскраво пише у спогадах Василь Ярославський. Прибувши до міста, Леванідов вирішив замостити вулиці фашиником, але з'ясувалося, що на те немає грошей. Тоді губернатор вирішив обкласти населення податком згідно з розміром подвір'їв. Густав фон Буксгевдін, директор училища і губернський землемір, мав велике подвір'я і відмовився платити, покликаючись на те, що обкладення податками є прерогативою не губернської, а центральної влади. Леванідов усунув Буксгевдіна з посади губернського землеміра, а на додачу "стал взискивать по училищу", і той згодом захворів та помер¹²⁸. Ще з 1792 р. помічником директора казенного училища був викладач Федір Кудрицький,

¹²³ Про ліквідацію Валок як "міста" в 1797 р. пише у 1809 р. валківський голова Петро Крамаренков (ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 15. – Спр. 397. – Арк. 2), так само у 1802 р. лебединський городничий Македонський зазначає щодо училища "во время существования до сего города Лебедина" і про відновлення міського статусу, а отже, й потребу в училищі (ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 14).

¹²⁴ Цікаво відзначити факти (на які звернув увагу невідомий автор "записки про училища"), знакові для Харкова: смерть князя Григорія Потьомкіна 1791 р., зупинка в Харкові католика Максима ("патриарха грузинского") 1792 р., відкриття друкарні 1793 р., того ж року проїзд через Харків турецького посланця Мустафи Белгербея (паші Румелійського), і, звичайно, зазначено під 6 листопада 1796 р. смерть імператриці Катерини II: Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

¹²⁵ Досить цікавою є інформація про книжкові вподобання керівництва училищ. Кирило Захаров наказав купити для училища "Разговор о множестве миров" Фонтенеля (вочевидь, у відомому перекладі Антіоха Кантемира 1740 р.) та "Механику" Козельського (треба думати, "Механические предложения" Якова Козельського). Олександр Леванідов наказав купити книжку "Символы и эмблемы" (мабуть, "Символы и эмблемата"). Див.: ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 4 зв.

¹²⁶ Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44, 45, 49, 50.

¹²⁷ Там само. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 зв.

¹²⁸ *Ярославский В. И.* Записки. – С. 117.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

який 1797 р. і перейняв директорську посаду. Тут слід визнати певну “демонізацію” Ярославським губернатором Андрієм Леванідовим. За наявною документацією, Леванідов, навпаки, прагнув запровадити низку позитивних змін, зокрема, залучивши до викладання Закону Божого шанованого харківського священика Василя Фотієва¹²⁹, а до музичного класу – відомого згодом композитора Артемія Веделя, який, щоправда, не затримався на викладах¹³⁰.

Однак на початку 1797 р. Леванідов був змінений Олексієм Тепловим (сином відомого діяча Григорія Теплового). Теплов та чиновники з його канцелярії звернули увагу на брак фінансування училищ. Першим кроком стало скасування малого Архангельського училища в Харкові й переведення учнів у Родственське мале училище 16 березня 1797 р.¹³¹. Далі розпочато процес об’єднання казенного і Головного народного училищ, що затягся на певний час, можливо, через неузгодженість із центральними органами влади. З пізнішого подання учителів Головного народного училища відомий і механізм об’єднання. 23 червня 1797 р. Олексій Теплов подав рапорт до Сенату з проханням об’єднати училища та обрати вчителів для об’єданого нового закладу. Дізнавшись про це, вчителі Головного народного училища Семен Туранський, Іван Єфєбовський, Гаврило Орда та Іван Вакуловський звернулися до Комісії запровадження училищ, якій безпосередньо підлягали, з проханням про захист, бо, можливо, їх не оберуть на посади¹³². Після листування училища все ж було об’єднано офіційно 1 березня 1798 р., але, звичайно, процес затягся, почасти через спорудження нового приміщення для училища (для цього в повітовому Ізюмі розібрали палац, побудований до приїзду імператриці Катерини II в 1787 р., – із привезеного дерева зробили нову будівлю¹³³, куди переїхало училище 1 листопада¹³⁴). Вчителі Головного училища зберегли посади¹³⁵ і стали вчителювати поруч з учителями казенного училища, а називатися заклад став Харківським казенним головним народним училищем. Директором закладу і загалом училищ по губернії став директор казенного училища Федір Кудрицький¹³⁶. 26 червня 1798 р. відбулися перші великі публічні іспити в об’єданому училищі з описаними процедурами¹³⁷.

¹²⁹ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3 зв. – 4. Прямо вказано про запрошення Фотієва Андрієм Леванідовим.

¹³⁰ Там само. – Спр. 13. – Арк. 1 зв.

¹³¹ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

¹³² Там само. – Арк. 8.

¹³³ ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–30. Це був великий і дуже витратний проект, на який пішло протягом 1798 р. 4317 рублів.

¹³⁴ Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

¹³⁵ Це видно зі списку початку 1798 р., де разом з учителями платню отримував і колишній директор училищ капітан Кирило Захаров (ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–2). Цікаво, що, крім учителів, зарплатню отримували півчі та численний персонал (з учителями всього 38 осіб).

¹³⁶ Див. про нього: Там само. – Спр. 38. – Арк. 2–2 зв.; інформація про призначення 1 березня 1798 р.: Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

¹³⁷ Там само. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–4.

Ще одним наслідком реформи, як стає зрозумілим із документації, було скасування кількох малих училищ (Лебедин, Валки, Вовчанськ).

Значно важливіша проблема полягала у фінансуванні та увазі до закладів. У 1790-ті рр. кожне мале училище отримувало по 500 рублів. На 1800 р., у зв'язку з приєднанням до Слобідсько-Української губернії частини колишніх земель Острогозького полку (з великими повітовими центрами в Острогозьку та Старобільську), малих училищ поза Харковом було шість (Острогозьке, Старобільське, Ізюмське, Богодухівське, Охтирське та Сумське), на кожне з училищ виділялось так само по 500 рублів: на зарплату вчителям основна сума – 330 рублів; на утримання будинку, дрова, сторожа та інші потреби – 170 рублів. Тож у сумі на малі народні училища виділялося 3000 рублів. Тим часом на Харківське народне казенне училище, за найскромнішими підрахунками, сума становила близько 4500 рублів. Одне вище училище забезпечувалося фінансово в значно більшому обсязі, ніж усі малі, і цей фінансовий дисбаланс теж свідчив про розрив між нижчою і вищою освітою та між провінційними містами і Харковом.

Зміни 1797–1798 рр. не є однозначними. З одного боку, кількість училищ, а отже, учнів та вчителів була зменшена, це болісно відчули у Валках і Лебедині, як видно з подальшої документації і відновлення там училищ уже через кілька років¹³⁸. Харківська ініціатива виявилася вдалою у фінансовому й адміністративному планах, об'єднане училище отримало кращу базу та хороший викладацький склад. Багато в чому подальший успіх училища пов'язувався з постаттю директора Федора Кудрицького. Хронологічно “реформа” 1797–1798 рр. немов закінчує першу широку спробу училищної реформи в окремому намісництві загалом. Слід визнати, що ця реформа порівняно з іншими українськими намісництвами (Київським, Новгород-Сіверським, Чернігівським, Катеринославським) була вдалою. Створити протягом 1789–1795 рр. аж 9 нових навчальних закладів не вдалося в жодному зі згаданих намісництв. Звичайно, особлива заслуга належала видатному діячеві Просвітництва на цих теренах Іванові Переверзеву. Також успіхом реформа завдячувала наявності інших навчальних закладів, звідки можна було брати кадри та переманювати учнів.

Висновки. Центр і провінція

Училищна реформа в Харківському намісництві кінця 1780-х – початку 1790-х рр. має бути визнана вдалою. Упродовж керування Івана Переверзева в Харкові й намісництві вдалося відкрити дев'ять навчальних закладів (за наявності ще двох: “казенного училища” та семінарії в Харкові). Можна сміливо висловити здогад, що такий успіх мав вагомий наслідок – був однією з причин відкриття в Харкові університету в 1804–1805 рр. і становлення Харкова як вагомого навчального центру, виходу Харкова в число провідних міст для освіти на сході Європи. Значно пізніше, 1819 р., Євграф Філомафітський в абсолютно просвітницькому дусі намагався дати характеристику місту. Харків на той час не міг пишатися військовим минулим чи мальовничим розташуванням, однак, на думку Філомафітського, не поступався

¹³⁸ Там само. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 1, 6, 11, 14.

Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві...

Берліну, а то й переважав його, за кількістю студентів серед населення¹³⁹. У підрахунку населення Харкова на 1790 рік натрапляємо на цікаві дані. Усього чоловіче населення налічувало 6067 осіб, з яких 862 (14,2 %) були студентами училищ та колегіуму¹⁴⁰. Це досить великий відсоток – Харків іще до університету перетворився на вагомий навчальний центр, де студент став невід’ємною рисою міського побуту.

Інакша ситуація стосувалася слобідської провінції, де освітня реформа просувалася повільніше, місцева спільнота залишалася ще тривалий час досить “застиглою”, поступившись центру губернії. Хоча місцеві освітні ініціативи ще потребують істотних студій.

Володимир Маслійчук (Харків). Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві (Слобідсько-Українській губернії) у 1788–1798 роках

Виникнення перших світських навчальних закладів, їхнє функціонування залишаються вагомими питаннями історії початків нового стилю життя. Одним із важливих кроків щодо секуляризації освіти стала училищна реформа в Російській імперії. Дана реформа мала свої особливості на українських землях, де вже існувала традиція викладання. У Харкові ще з 1768 р. функціонував світський навчальний заклад – “класи”, що трансформувався протягом 1770-х рр. у “казенне училище” з викладанням іноземних мов, математичних дисциплін, а також малювання та музики. Це училище продовжило існування і під час реформи. Однак у Харківському намісництві створювалися нові навчальні заклади, в 1788 р. було відкрито Головне народне училище, а протягом 1789–1790 рр. малі училища – два в Харкові, по одному в Сумах, Охтирці, Ізюмі, в 1793 р. училища відкрито в Лебедині, Богодухові, Валках, Вовчанську. Успіх реформи пов’язувався з діяльністю директора училищ, історика і мовознавця Івана Переверзева. Однак після змін у керівництві імперії відбулося скорочення училищ. Малі училища були ліквідовані в Харкові, Лебедині, Валках та Вовчанську, а Головне училище в Харкові об’єднано з казенним.

Слід визнати, що ще до відкриття Харківського університету Харків уже був важливим освітнім центром, “студентським містом”, з прикладом успішного проведення освітніх реформ.

Ключові слова: училищна реформа, Харківське намісництво, Російська імперія, світські заклади.

Владимир Маслийчук (Харьков). Училищная реформа и первые училища в Харьковском наместничестве (Слободско-Украинской губернии) в 1788–1798 годах

Появление первых светских учебных заведений, их функционирование остаются важными вопросами истории начал нового стиля жизни. Одним из важнейших шагов в секуляризации образования стала училищная реформа в Российской империи. Данная реформа имела свои особенности на украинских землях, где уже существовала традиция преподавания. В Харькове еще с 1768 г. функционировало светское учебное заведение – “классы”, которое трансформировалось на протяжении 1770-х годов в “казенное училище” с преподаванием иностранных языков, математических дисциплин, а также рисования и музыки. Это училище продолжило суще-

¹³⁹ Харьковский вестник // Украинский вестник. – 1819. – Ч. 15 (апрель). – С. 81–82. У Берліні на той час був 1161 студент на 200 000 населення.

¹⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 111 зв.

ствовать и во время реформы. Однако в Харьковском наместничестве создавались новые учебные заведения, в 1788 г. было открыто Главное народное училище, а на протяжении 1789–1790 гг. малые училища – два в Харькове, по одному в Сумах, Ахтырке, Изюме, в 1793 г. училища открыты в Лебедине, Богодухове, Валках, Волчанске. Успех реформы связывался с деятельностью директора училищ, историка и языковеда Ивана Переверзева.

Следует признать, что еще до открытия Харьковского университета Харьков уже был важным образовательным центром, “студенческим городом”, с примером успешного проведения образовательных реформ.

Ключевые слова: училищная реформа, Харьковское наместничество, Российская империя, светские заведения.

Volodymyr Masliichuk (Kharkiv). School Reforms and the First Schools in the Kharkiv Province (Slobidsko-Ukrainian Governorship) in 1788–1798

The emergence of the first secular schools and their functioning is a significant issue in the history of the beginnings of a new life style. One of the important steps to secularize education was educational reform in the Russian Empire. This reform had its own features in the Ukrainian lands where there was a tradition of teaching. In Kharkiv from 1768 onwards there was a secular institution – “classes” which were transformed during the 1770s into state-owned school with the teaching of foreign languages, mathematical sciences, as well as painting and music. This school continued its existence during the reform. However, new educational establishments were created in Kharkiv province. In 1788 there was opened the “main peoples school”, and during 1789–1790 a small school in Kharkiv, and one each in Sumy, Okhlyrka, Izium. In 1793 there were also schools opened in Lebedyn, Bohodukhiv, Valky, Vovchansk, and so on.

Success of the reforms was associated with that of the director of schools, historian and linguist, Ivan Pereversev. After a change in the leadership of the empire, there was a reduction in the number of schools. Small schools were liquidated in Kharkiv, Lebedyn, Valky, Vovchansk, and the “main peoples school” in Kharkiv merged with “state-owned school”.

Admittedly, even before the opening of Kharkiv University, Kharkiv already was an important educational center, “student city,” with an example of the success of the education reform. At the same time the city became alienated from provincial centers (governorship, province), which contributed to the future great inequality in education.

Key words: School’s reform, Kharkiv province, Russian Empire, secular institution.